

Waarom we denken wat we denken

Shari Boodts

26 mei 2024

Samenvatting

Met haar gast-preek *Waarom we denken wat we denken* plaatst Shari Boodts de passage over Mozes en de brandende doornstruik in een breder verhaal over hoe de Bijbel als boek tot ons gekomen is. Hoe hebben teksten van 2000 jaar geleden de tand des tijds doorstaan? En wat kunnen we daaruit leren in een maatschappij waarin informatie alomtegenwoordig is, maar waarheid zeldzaam?

Preek

Het verhaal van Nicodemus

Geachte aanwezigen,

Vandaag hoorden we twee passages uit de Bijbel, Mozes die de brandende doornstruik aanschouwt en Nicodemus die met Jezus in gesprek gaat – twee passages die iets met elkaar gemeenschappelijk hebben: ze gaan beiden over mensen die bepaalde informatie krijgen en daarop reageren. Mozes ziet een wonder – de doornstruik die niet verteerd wordt door de vlammen – en hoort de stem van God. Nicodemus ontmoet Jezus en hoort diens getuigenis, en stelt ze uitgebreid en herhaaldelijk in vraag. Voor beiden is het een moment – niet noodzakelijk van bekering – maar wel van groeiend inzicht. Vandaag wil ik mij concentreren op de manier waarop dat inzicht tot stand komt, zowel het inzicht van Mozes en Nicodemus zelf als het inzicht dat de lezers van deze verhalen verkregen. Om dat te doen, wil ik u meenemen in mijn denkproces als historica en specialist in premoderne kennisverspreiding. Laten we ons voor de komende minuten verplaatsen in de geest en wereld van mensen uit een ver verleden en de vraag stellen: Hoe kwam Nicodemus aan informatie? Hoe bereikten hij en de generaties na hem inzicht? Hoe vergrootten mensen in een ver verleden hun kennis? En wat kunnen wij daar vandaag van leren?

Kennisverspreiding in de premoderne tijd

Voor Nicodemus en zijn tijdgenoten waren er twee manieren om aan nieuwe informatie te komen: het werd hen mondeling verteld of kwam tot hen als met de hand geschreven tekst. Het drukken van tekst bestond nog niet. Pas zo'n 1500 jaar later zou in Europa de boekdrukkunst geïntroduceerd worden. Beide vormen van kennisverspreiding – mondeling en handgeschreven – houden risico's in. Mondelinge overlevering is niet altijd betrouwbaar. Met de hand schrijven is tijdrovend en daardoor duur. Wie wel eens geprobeerd heeft een tekst met de hand te kopiëren weet dat schrijffouten onvermijdelijk zijn. Bovendien zijn het niet alleen toevallige fouten die de tekst veranderen. Elke nieuwe handgeschreven kopie kan een aangepaste tekst bevatten. Traag, duur, onbetrouwbaar: in de Oudheid en Middeleeuwen was informatie schaars.

Link naar vandaag

We kunnen het ons vandaag nauwelijks voorstellen, een tijd waarin elk stukje kennis met de hand overgeschreven moest worden om bewaard te blijven. 'Wat een hemelsbreed verschil met vandaag', zult u denken, en dat is ook zo. Kennisverspreiding in de 21ste eeuw werkt totaal anders: we hebben talloze mediakanalen, informatie bereikt ons zowel in gedrukte vorm, via

boeken of kranten, maar ook – en zelfs vooral – online. Liveblogs houden ons van moment tot moment op de hoogte van de actualiteit, sociale media laten ons binnen in de gedachtewereld van miljoenen of miljarden mensen, jaarlijks verschijnen talloze nieuwe boeken – informatie overspoelt ons. Ondanks dit contrast is er echter toch een grote overeenkomst. Wij delen met de mensen van toen fundamenteel hetzelfde probleem: Hoe weten we wat en wie we kunnen vertrouwen om ons de waarheid te vertellen? In het nieuws verschijnen regelmatig berichten over AI – artificial intelligence. Het gaat in die berichten over rekenmodellen die bepalen wat we te zien krijgen op Social media, over chatbots die gevaarlijk advies geven, over ‘Deep fakes’, video’s of audioberichten die ‘echt’ lijken, maar nep zijn. Zo kregen begin dit jaar inwoners van de Amerikaanse staat New Hampshire een telefoontje dat van president Biden leek te komen: de spreker adviseerde hun niet te stemmen bij de voorverkiezing. Natuurlijk was het niet de echte president Biden, maar een ‘fake’ bericht.

De brandende doornstruik

In de handgeschreven boeken uit de Middeleeuwen was op het oog duidelijk dat er een kopiist was geweest, iemand die de tekst letterlijk door zijn of haar handen liet gaan. Vandaag, zeker met informatie op het internet, is vaak niet duidelijk wie de auteur is, wie de opdrachtgever, wie het beoogde publiek. Dat is niet alleen zo in het geval van artificiële intelligentie. Artificiële intelligentie drijft een fenomeen op de spits dat al langer bestaat voor ons: moderne vormen van technologie zijn een beetje toverkunst, een miraculeuze brandende doornstruik als het ware, we weten niet hoe het gedaan wordt, hoe het werkt, maar het oefent toch een onmiskenbare aantrekkingskracht op ons uit. Mozes zei: “Laat ik nu naar dat indrukwekkende verschijnsel gaan kijken, waarom de doornstruik niet verbrandt.” Als vergelijking werkt het wel: Technologie is voor de meesten onder ons onbegrijpelijk en daardoor indrukwekkend. Hoe moeten we omgaan met de manieren waarop informatie ons vandaag de dag wordt aangeboden? Het is hier dat we kunnen leren van onze verre voorouders.

De houding van de Middeleeuwers

De Middeleeuwen worden vaak gezien als een tijd van goedgelovigheid, van kritiekloos overnemen, van conservatieve denkers. Dat is, vanuit ons standpunt van informatie-overdaad, gemakkelijk gezegd. Ik wil u echter uitnodigen uzelf de volgende vraag te stellen: Hoe zou u het doen zonder Internet? Zonder kranten die u dagelijks op de hoogte hielden van wat er in de wereld gebeurt? Zonder GPS die u de weg wijst? Zonder zelfs maar pen en papier in uw eigen huis om een boodschappenlijstje op te schrijven of een afspraak te noteren? Bij gebrek aan toegang tot informatie, namen Middeleeuwers de tijd. Tijd om te bespreken, te bediscussiëren. Generaties ‘schriftgeleerden’, zoals Nicodemus er zelf ook een was, bouwden een traditie uit van commentaren op de Bijbel. Men verwees daarbij naar autoriteiten uit het Vroege Christendom, grote namen zoals Augustinus en Hiëronymus, wiens toelichting bij de Bijbel de basis vormde voor de Middeleeuwse religieuze beleving.

Augustinus over de Bijbel

Augustinus zelf heeft in de vijfde eeuw na Christus gepreekt over de twee bijbelpassages die we vandaag gehoord hebben. Laat ons eens luisteren wat Augustinus over deze bijbelpassages te zeggen had. In een preek¹ die hij uitsprak bijna exact op deze dag van het jaar, in de week na Pinksteren, analyseert Augustinus de passage over de brandende doornstruik. Heeft u opgemerkt

¹ se-7 = PL 38, 62-67: De flamma in rubo et ex eo quod non comburebatur per ieiunium quinquagesimae (Possidius X6 109). Date: ?

dat aanvankelijk de stem van een Engel weerklinkt uit de doornstruik, en het daarna de Heer zelf is die spreekt: “En de Engel van de HEERE verscheen hem in een vuurvlam uit het midden van een doornstruik.” En daarna: “Toen de HEERE zag dat hij ging kijken, riep God tot hem uit het midden van de doornstruik en zei: Mozes, Mozes! Hij zei: Zie, hier ben ik!” Augustinus zegt hierover:

“Het feit dat degene die tot Mozes sprak zowel de engel van de Heer als de Heer wordt genoemd, werpt een groot probleem op, dat niet vraagt om overhaaste uitspraken maar om zorgvuldig onderzoek. Er zijn twee meningen die naar voren gebracht kunnen worden, waarvan elk van beide waar kan zijn, omdat ze allebei binnen het geloof passen. Als ik zeg dat elk van beide waar kan zijn, bedoel ik welke van de twee door de schrijver bedoeld was. Wanneer we de Schrift onderzoeken, kunnen we deze natuurlijk begrijpen op een manier waarop de schrijver dat misschien niet deed; maar wat we nooit moeten doen is ze begrijpen op een manier die niet strookt met de regel van het geloof, met de regel van de waarheid, met de regel van vroomheid. Dus ik leg u beide meningen voor. Er is misschien nog een derde die me ontgaat. Hoe dan ook, kies uit deze twee stellingen welke u wilt.”

De doordachte en doelbewuste analyse die hieruit spreekt en de nederige houding die Augustinus aanneemt, karakteriseren zijn stijl van preken. Er is ook een gelijkenis te zien met het gesprek tussen Jezus en Nicodemus dat in de Johannestekst centraal staat: twee rabbi's onder elkaar die in gesprek gaan zonder dat de oplossing expliciet wordt gemaakt. Aan Nicodemus wijdt Augustinus geen volledige preek. Hij vermeldt Nicodemus' gesprek met Jezus wel in een preek² die zo'n anderhalf uur geduurd moet hebben (geen zorgen, ik zal hierin niet zijn voorbeeld volgen). In die preek formuleert Augustinus zijn ideeën over het doopsel voor pasgeborenen. Aan dit erg specifieke onderwerp heeft hij meerdere preken en zelfs een heel traktaat gewijd, omdat het een groot punt van discussie was tussen de Katholieken en de Pelagianen, een destijds populaire beweging binnen het Christendom die sterk de vrije wil benadrukte. De Pelagianen geloofden dat of je in de Hemel of de Hel terecht kwam, verbonden was met wat je tijdens je leven deed, en niet al vooraf was bepaald. Precies door deze hevige tegenstand ging Augustinus een steeds radicaler standpunt rondom predestinatie en vrije wil innemen, een standpunt dat uiteindelijk zou triomferen. Wat de preken van Augustinus zo interessant maakt, is dat ze ons een blik gunnen op de voedingsbodem van zijn ideeën, het proces waarin ze tot stand kwamen. De haast mythische autoriteit die Kerkvaders zoals Augustinus doorheen de eeuwen gekregen hebben, verhult immers een belangrijk feit: hun ideeën, hun principes, hun visie op het Christendom kwamen tot stand in debat, in dialoog, in discussie met tijdgenoten die er vaak totaal andere meningen op nahielden. We moeten niet vergeten hoe kostbaar deze zeldzame inzichten zijn in de denkwereld van mensen die lang geleden leefden. Wat we nog weten en bewaard hebben van Augustinus, hebben we omdat het gedurende meer dan 1000 jaar met de hand is overgeschreven. Keer op keer hebben mensen uit het verleden de bewuste keuze gemaakt om zijn teksten te bewaren. Elk stukje kennis uit het verleden heeft deze zelfde reis moeten maken, van hand tot hand. Dit is ook zo voor de Bijbel zelf.

Kritisch bevragen en bespreken van de Bijbel is van alle tijden

De bijbelboeken die we nu als 'kanoniek' beschouwen, die officieel door de Kerk erkend worden, zijn het product van veel gesprekken doorheen de geschiedenis, van gewik en geweeg. Ook aan Nicodemus wordt een evangelie toegeschreven. Dit evangelie beschrijft de vervolging en

² se-294 = PL 38, 1335-1348: Tractatus de baptismo parvulorum (Possidius VII.13); Sermo habitus in basilica Maiorum in natali sancti martyris Guddenis V kal.iulias de baptismo parvulorum (Sessorienne). Date 27 June 431

kruisiging van Jezus, maar ook Zijn zogenaamde Hellevaart, die plaatsvond in de drie dagen voor de Verrijzenis. Bij die gebeurtenis zou Jezus de zielen van de rechtvaardigen vanaf Adam hebben bevrijd. Zowel Middeleeuws als modern onderzoek heeft dit evangelie echter verworpen als een product van latere tijden. Onderzoek naar de tekst van de Bijbel is niet alleen iets van de moderne tijd. Al sinds de Oudheid probeert men zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke tekst van de Bijbel te komen. In de vierde eeuw vertaalde Hiëronymus de Latijnse Bijbel opnieuw vanuit het Grieks. Deze Vulgaat zou eeuwenlang de standaard worden in het Westen. In de 9de eeuw, onder Karel de Grote vinden we Bijbel manuscripten die vol staan met correcties van kopieer- of interpretatiefouten en gebaseerd zijn op uitgebreide vergelijkingen van Latijnse, Griekse en zelfs Hebreeuwse Bijbelteksten. Nog later maakt Erasmus van Rotterdam een nieuwe uitgave van de Bijbel, bouwend op het wetenschappelijk onderzoek van generaties Bijbelgeleerden.

Middeleeuwen versus nu

We hebben de neiging om de premoderne tijd, en dan vooral de Middeleeuwen, als een donkere, onkritische periode te bestempelen, maar we moeten uitkijken dat wij, temidden van een overvloed aan informatie, niet evenzeer of erger in het duister tasten, niet evenzeer of erger onkritisch zijn. De informatie die ons zo rijkelijk aangeboden wordt is niet neutraal, niet gratis. Als wij niet zelf voor informatie betalen, dan betaalt iemand anders voor onze aandacht. In informatievoorziening vandaag is sensatie daarom vaak belangrijker dan kwaliteit, snelheid belangrijker dan nauwkeurigheid. Rekenmodellen willen onze aandacht vasthouden en bieden dus aan wat we leuk of interessant zullen vinden. Zo krijgen we uiteindelijk alleen nog maar te zien wat ons eigen wereldbeeld bevestigt en niet langer die informatie die onze visie zou kunnen bijsturen.

Les

Wat we nodig hebben dus is een kritische, bevragende houding. De informatietechnologieën van onze tijd zijn geen brandende doornstruiken, geen miraculeuze verstrekkers van waarheid, zelfs al zien ze er zo uit. Ons oordeel wordt – meer dan we zelf beseffen – gevormd door factoren die we niet onder controle hebben. “De wind waait waarheen hij wil en u hoort zijn geluid, maar u weet niet waar hij vandaan komt en waar hij heen gaat; zo is *het* met iedereen die uit de Geest geboren is,” zegt Jezus tegen Nicodemus. Het is de manier waarop Nicodemus met informatie omgaat, die ons vandaag het meeste kan leren. Een productieve dialoog, een echt gesprek om het standpunt van de ander te begrijpen. Zo bereikte Nicodemus inzicht, zo gaf Augustinus vorm aan de ideeën die vandaag nog steeds doorwerken, zo kwam de tekst van de Bijbel zelf tot stand.

Slot

Als slotboodschap van mijn preek wil ik u dan ook adviseren: Waak ervoor dat uw wereldbeeld niet gevormd wordt louter door de informatie die u aangeboden wordt via moderne technologieën. Adopteer de zoekende houding van de Middeleeuwer. Wees als Nicodemus. Neem de tijd om een oordeel te vormen. Wik en weeg informatie en wees aandachtig voor hoe die informatie u bereikt. Bovenal, ga actief op zoek naar andere meningen. Voer een lang en goed gesprek over een onderwerp dat u na aan het hart ligt en omarm het plezier van moeizaam verworven inzicht. Ik dank u.

Bijbelteksten

Ex 3, 1-6

En Mozes hoedde het kleinvee van zijn schoonvader Jethro, de priester van Midian. Hij dreef het kleinvee tot voorbij de woestijn, en hij kwam bij de berg van God, de Horeb. En de Engel van de HEERE verscheen hem in een vuurvlam uit het midden van een doornstruik. Hij keek toe, en zie, de doornstruik brandde in het vuur, maar de doornstruik werd niet verteerd. Mozes zei: Laat ik nu naar dat indrukwekkende verschijnsel gaan kijken, waarom de doornstruik niet verbrandt. Toen de HEERE zag dat hij ging kijken, riep God tot hem uit het midden van de doornstruik en zei: Mozes, Mozes! Hij zei: Zie, hier ben ik! En Hij zei: Kom hier niet dichterbij. Doe uw schoenen van uw voeten, want de plaats waarop u staat, is heilige grond. Hij zei verder: Ik ben de God van uw vader, de God van Abraham, de God van Izak en de God van Jakob. En Mozes bedekte zijn gezicht, want hij was bevreesd God aan te kijken.

Ioh. 3, 1-16

En er was een mens uit de Farizeeën; zijn naam was Nicodemus, een leider van de Joden. Deze kwam 's nachts naar Jezus en zei tegen Hem: Rabbi, wij weten dat U van God gekomen bent als leraar, want niemand kan deze tekenen doen die U doet, als God niet met hem is. Jezus antwoordde en zei tegen hem: Voorwaar, voorwaar, Ik zeg u: Als iemand niet opnieuw geboren wordt, kan hij het Koninkrijk van God niet zien. Nicodemus zei tegen Hem: Hoe kan een mens geboren worden als hij oud is? Hij kan toch niet voor de tweede keer in de buik van zijn moeder ingaan en geboren worden? Jezus antwoordde: Voorwaar, voorwaar, Ik zeg u: Als iemand niet geboren wordt uit water en Geest, kan hij het Koninkrijk van God niet binnengaan. Wat uit het vlees geboren is, is vlees; en wat uit de Geest geboren is, is geest. Verwonder u niet dat Ik tegen u gezegd heb: U moet opnieuw geboren worden. De wind waait waarheen hij wil en u hoort zijn geluid, maar u weet niet waar hij vandaan komt en waar hij heen gaat; zo is *het* met iedereen die uit de Geest geboren is. Nicodemus antwoordde en zei tegen Hem: Hoe kunnen deze dingen gebeuren? Jezus antwoordde en zei tegen hem: Bent u de leraar van Israël en weet u deze dingen niet? Voorwaar, voorwaar, Ik zeg u: Wij spreken over wat Wij weten en getuigen van wat Wij gezien hebben, en toch neemt u Ons getuigenis niet aan. Als Ik aardse dingen tegen u zei en u niet gelooft, hoe zult u geloven als Ik hemelse dingen tegen u zeg? En niemand is opgevaren naar de hemel dan Hij Die uit de hemel neergedaald is, *namelijk* de Zoon des mensen, Die in de hemel is. En zoals Mozes de slang in de woestijn verhoogd heeft, zo moet de Zoon des mensen verhoogd worden, opdat ieder die in Hem gelooft, niet verloren gaat, maar eeuwig leven heeft. Want zo lief heeft God de wereld gehad, dat Hij Zijn eniggeboren Zoon gegeven heeft, opdat ieder die in Hem gelooft, niet verloren gaat, maar eeuwig leven heeft.